

QADIMGI SHARQ DAVLATLARI IQTISODIY TARAQQIYOTINING MUAMMOLARI, XUSUSIYATLARI.

Lutfullayev Akramxon

Namangan Davlat Universiteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18404992>

Kirish: Tarixiy Kontekst va Ahmiyati

Tomas Akvinas (1225–1274) skolastik davrning intellektual cho‘qqisini ifodalaydi, bu davr xristian vahiylarini Aristotel falsafasining qat’iy tizimi bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan tizimli harakat bilan ajralib turadi (Taufik 2020). Italiyaning Rokkasekka shahridagi aristokrat oilasida tug‘ilgan Akvinas oxir-oqibat Dominikan ordeniga qo‘shildi, bu esa uni 13-asr universitet inqirozi markaziga olib keldi. Bu davrda Aristotel asarlarini qayta kashf etish—ko‘pincha Arabcha tarjimalar va Averroes kabi shaxslarning sharhlari orqali—an’anaviy Avgustin-Platoniy tizimlariga qarshi chiqdi (Pabjan 2020, Taufik 2020).

Ushbu tarixiy burilish o‘rta asr Yevropasining rivojlanayotgan ijtimoiy va iqtisodiy tuzilmalarini qo‘llab-quvvatlay oladigan, shu bilan birga teologik ortodoksiyani saqlab qoladigan yangi ideologik yo‘nalishni talab qildi (Stanciene 2022).

Akvinasning loyihasi yunon falsafasini passiv qabul qilishdan iborat bo‘lmay, balki uni "xristianlashtirgan" va e'tiqodga mantiqiy asos yaratadigan transformatsion sintez edi (Taufik 2020, Vadim 2015). Uning ijtimoiy va iqtisodiy qarashlari bu sintez bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular dunyoni oxirgi maqsadi sifatida Xudoga yo‘naltirilgan tartibli butun sifatida ko‘radigan keng qamrovli metafizik tizimdan kelib chiqadi (Cariño 2018, George 2019).

Ijtimoiy munosabatlarni tabiiy qonunlarga asoslash orqali, Akvinas o‘rta asr boshqaruvining zudlik bilan yechimini talab qiluvchi ehtiyojlariga javob beruvchi, shu bilan birga inson qadr-qimmati va umumiy manfaatlar haqida abadiy mulohaza taklif qiluvchi tizim yaratdi (Cariño 2021, Ismailov 2024).

Falsafiy Asoslar: Tabiiy Qonun va Mantiqiy Shaxs

Tomistik ijtimoiy nazariyaning asosini shaxsning "mantiqiy tabiatga ega yakka modda" (Hauser 2022, Slováček 2020) sifatida ta’riflanishi tashkil etadi. Ushbu ta’rif Boethiusdan olingan bo‘lib, shaxsni hypostasis — to‘liq, mustaqil individ sifatida, aql va iroda quvvatlarini amalga oshirishga qodir ekanligini ta’kidlaydi (Hauser 2022). Akvinas uchun inson shaxsining o‘zi moddiy va ruhiy olamlar orasidagi "gorizont va chegaradir" (horizon et confinium), bu birlikda jon tana uchun asosiy shakl sifatida xizmat qiladi (Slováček 2020, Zembrzuski 2017).

Shu mantiqiy tabiat insonlarga "abadiy qonun"da ishtirok etish imkonini beradi va bu "tabiiy qonun" orqali amalga oshadi, Akvinas uni axloqiy va ijtimoiy yo‘nalish uchun asosiy mexanizm sifatida ko‘radi (Clanton va Martin 2019, Maktaen va Pujiyono 2025).

Ushbu qonunlarning asoslari borasidagi ichki munozara ko‘pincha ilohiy aqlning ilohiy iroda ustidan ustunligi masalasiga qaratiladi (Clanton va Martin 2019). Sof tabiiy qonun nazariyasi (NLT) tarafdorlari Akvinasni shunday talqin qiladiki, axloqiy majburiyatlar inson tabiatiga oid faktlardan kelib chiqadi va ular aql bilan tan olinadi, ilohiy irodaning tasodifiy buyruqlari emas (Clanton va Martin 2019).

Bu qarashni Jon Duns Skotusning keyingi volontarizmidan ajratib turadi; Skotus ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi Dekalogning ikkinchi jadvallari ilohiy ruxsatga bo'ysunishi mumkin bo'lgan "ikki manba" nazariyasini ilgari surgan (Clanton va Martin 2019). Aksincha, Akvinas shuni ta'kidlaydiki, ilohiy iroda har doim hikmat tartibiga amal qiladi; shu bois adolat qoidalari o'zgarmasdir, chunki ular ilohiy aqlning o'z ratiosiga tayangan (Clanton va Martin 2019). Shu ramkada inson tafakkuri — "tabiiy nur" — axloqiy mulohazalarning asosiy prinsiplari, masalan, yaxshilikni izlash va yomonlikdan saqlanishni aniqlash uchun yetarli deb hisoblanadi (Yaakop va boshq. 2020).

Asosiy Iqtisodiy Qarashlar: Adolatli Narx, Mulk va Mehnat

Akvinasning iqtisodiy qarashlari uning adolat nazariyasining to'g'ridan-to'g'ri tatbiqidir; u adolatni "har bir kishiga uning haqini doimiy va abadiy iroda orqali berish odati" sifatida ta'riflaydi (Yaakop va boshq. 2020). Mulk masalasida Akvinas shuni tan oladiki, tabiiy qonun ostida umumiy mulk birlamchi holat sifatida ko'rilishi mumkin bo'lsa-da, shaxsiy mulk instituti ijtimoiy tartib va tinchlik maqsadida inson aqlidan kelib chiqqan zarur "qo'shimcha"dir (Ismailov 2024, Clanton va Martin 2019). Ushbu mulkni institutsionalizatsiya qilish mutlaq huquq emas, balki mas'uliyat shaklidir; moddiy boyliklar doimiy ravishda umumiy manfaat (bonum commune) yo'nalishida qolishi kerak (Ismailov 2024, Maktaen va Pujiyono 2025). Ushbu qarash o'rta asr iqtisodiy fikri bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, u yerda mulk shaxsning ijtimoiy maqomini saqlash va jamoani qo'llab-quvvatlash vositasi sifatida ko'rilgan (Ismailov 2024).

Savdo sohasida Akvinas o'z asari *De Emptione et Venditione*da xarid va sotish axloqini tadqiq qilgan bo'lib, u "adalatli narx" tushunchasini ilgari surgan (Kota Njuma 2021). Ushbu tushuncha almashinuvlarda arifmetik tenglikni ta'minlashga intiluvchi commutative justice (almashtirish adolati)ga asoslangan bo'lib, hech bir tomonning ekspluatatsiyasiga yo'l qo'ymaslikni nazarda tutadi (Ismailov 2024). Mehnat inson shaxsining ijodiy imkoniyatining uzantisi sifatida ko'riladi va Xudoning "san'atkorligini" aks ettiradi (Roszak 2022). *Nikomax etikasi* bo'yicha sharhida Akvinas inson san'ati va izlanishlari biror yaxshilikni maqsad qilganini tushuntiradi; shu bois iqtisodiy harakatning "yaxshiligi" uning ijrochining va jamiyatning mukammallashuviga qo'shgan hissasida namoyon bo'ladi (Jenkins 1992).

Tomistik nuqtai nazarga ko'ra, pul foyda manbai emas, balki qiymat o'lchovi sifatida xizmat qilishi kerak, chunki u qarz foizi orqali foyda olishni tabiiy almashinuv maqsadiga zid deb hisoblaydi (Ismailov 2024). Ushbu qarash o'rta asrda foizga nisbatan qo'yilgan taqiq bilan uyg'unlashadi, uni dunyoviy tranzaksiyalarni boshqarishi lozim bo'lgan "umumiy aql"ning buzilishi sifatida ko'radi (Vadim 2015).

Ijtimoiy va Axloqiy O'lchamlar: Adolat va Umumiy Manfaat

Akvinas uchun ijtimoiy tartib koinotni qamrab olgan "tartib go'zalligi" (pulchritudo ordinis)ning namoyon bo'lishidir (Roszak 2022). U ijtimoiy tengsizlik shunchaki gunohning natijasi emas, balki turli qismlar butunlikka xizmat qiladigan yaxshi tartiblangan koinotning xususiyati ekanligini ta'kidlaydi (Roszak 2022, George 2019). Shaxs jamoaga butun tarkibidagi qism sifatida bog'langan bo'lib, shuning uchun shaxsiy manfaat umumiy manfaatga bo'ysunishi lozim (Cariño 2018, Ismailov 2024). Ushbu "kosmik umumiy manfaat" inson siyosatini ortda qoldirib, butun yaratilish tartibini qamrab oladi, garchi insonlar mantiqiy tabiatlari sababli asosiy maqomga ega bo'lsalar ham (George 2019).

Davlatning roli “umumiy manfaat asbobi” sifatida xarakterlanadi, hukmdor esa o‘z manfaatini emas, ko‘pchilikning farovonligini izlovchi qo‘shni sifatida harakat qiladi (Cariño 2018). Akvinas qonunlar adolatli va aqlga asoslangan bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi; tabiiy qonundan chetga chiqadigan qonun qonun emas, balki “qonunning buzilishi”dir (Ismailov 2024).

Bundan tashqari, u ijtimoiy axloqqa transformatsion o‘lchamni Lex Caritatis (Muhabbat Qonuni) prinsipi orqali kiritadi (Maktaen va Pujiyono 2025). Ushbu prinsip adolatni rahmshafqat bilan muvozanatlash zarurligini va ijtimoiy institutlar shunchaki jazoni emas, balki shaxslarni tiklash va rehabilitatsiyalashga intilishi kerakligini ta’kidlaydi (Maktaen va Pujiyono 2025).

Buni uning boylik taqsimoti haqidagi qarashlarida ham ko‘rish mumkin; shundayki, fazilatli shaxs — “katta yurakli” odam — jamoa manfaatiga o‘zini va resurslarini sarflashga tayyor bo‘lishi lozim (Stump 2022). Aristotelning katta yurakli odamidan farqli o‘laroq, u inson sharafiga izlamasa, tomistik model Xudodan ulug‘vorlikni boshqalarga kamtarlik bilan xizmat qilish orqali izlaydi (Stump 2022).

Tanqidiy Baholash: Kuchli va Cheklovli Tomonlar

Akvinasning ijtimoiy va iqtisodiy fikrlarining asosiy kuchi — uning ichki uyg‘unligi va inson hayotining ruhiy o‘lchamini tark etmasdan axloqiy da’volarga mantiqiy asos berish qobiliyatidir (Bermúdez Vázquez 2023). Uning tizimi Xudoni dunyodan ajratib qo‘yadigan radikal transsendentlikdan, shuningdek, Xudoni tabiat bilan aralashtiradigan panenteistik reduksionizmadan qochadi (Roszak va Huzarek 2019).

Analogiya prinsipi orqali u dunyodagi ilohiy harakat haqida mazmunli munozaraga imkon yaratadi va shu bilan ikkinchi darajali sabablarning avtonomiyasini hurmat qiladi (Roszak 2022, Carl 2020). Ushbu “muvozanat modeli” bugungi kunda ham xristian falsafasida dominant yondashuv sifatida qolmoqda (Bermúdez Vázquez 2023).

Biroq, tanqidchilar uning cheklovlarini ta’kidlaydilar, ko‘pincha bu cheklovlar uning davrining eskirgan biologiya va fizikasiga tayanishidan kelib chiqadi (Roszak 2013, Carl 2020).

Masalan, u embrionning “kechiktirilgan jonlanishi” haqidagi qarashi — ya’ni, mantiqiy jon tushirish urug‘lantirish paytida emas, balki biologik rivojlanish davridan so‘ng amalga oshiriladi — zamonaviy munozaralarda uning tug‘ma hayot maqomi haqidagi pozitsiyasini qo‘llab-quvvatlash yoki tanqid qilish uchun ishlatilgan (Swartz va boshq. 2013, Roszak 2013). Bundan tashqari, ijtimoiy ierarxiyalarni “ilohiy zarurat” sifatida asoslash, feodal tizimning ideologik himoyasi sifatida ko‘rilishi mumkin, bu esa zamonaviy egalitar nazariya tomonidan rad etiladi (Ismailov 2024). Ba’zi zamonaviy tanqidchilar shuningdek, tomistik tizimdagi e’tiqodning “mantiqiyashtirilishi” diniy tajribani ortiqcha mantiqiy-mezon mexanizmlarga tayanish orqali “muqaddasligidan mahrum qilishi” mumkinligini ta’kidlashadi (Vadim 2015).

Ta’sir va Meros: O‘rta Asr Fikridan Zamonaviy Siyosatgacha

Tomas Akvinasning merosi teologik va dunyoviy sohalarida “uzoq muddatli ahamiyat” bilan tavsiflanadi (Schoot 2022). Uning Dominikan Ordeni rasmiy o‘qituvchisi sifatida qabul qilinishi va 1323-yilda muqaddas deb e’lon qilinishi uning doktrinasi G‘arb cherkovi uchun “umumiy doktrina”ga aylanishini ta’minladi (Nawracala 2024). Zamonaviy davrda, *Aeterni Patris* (1879) entsiklikasi tomizmni xristian falsafasining asosiy poydevori sifatida tasdiqladi va Neo-Tomizm rivojlanishiga olib keldi (Taufik 2020, Nawracala 2024).

Akvinasning ta'siri zamonaviy "insoniy iqtisodiyot" bo'yicha munozaralarda ham davom etmoqda; olimlar uning tizimidan foydalangan holda inson farovonligini faqat kvantitativ natijalardan ustun qo'yadigan axloqiy bozor amaliyotlarini ilgari suradilar (Roszak va Huzarek 2019). Uning "kosmik umumiy manfaat" nazariyasi ekologik axloq uchun asosiy manba sifatida xizmat qiladi, garchi zamonaviy "eko-teologlar" Tomas Berri kabi olimlar uning inson va tabiat orasidagi uzilishga urg'usini tanqid qiladilar (George 2019).

Shuningdek, uning jazoni tiklovchi maqsadi haqidagi qarashlari (*Poenā ut Medicina*) zamonaviy jinoyat adolati tizimlarida paradigmalarning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatgan bo'lib, absolut jazodan tiklovchi adolat va reabilitatsiya tomon harakatni qo'llab-quvvatlaydi (Maktaen va Pujiyono 2025). "Dunyoning boshlanishi" haqidagi ishi esa yaratilishning teologik haqiqatini zamonaviy ilmiy dunyoqarashlar, jumladan nisbiylik kosmologiyasi bilan uyg'unlashtirishda dolzarb tushunchalar taqdim etishda davom etadi (Pabjan 2020).

Xulosa

Tomas Akvinas e'tiqod va aqlning magistral sintezini taqdim etdi, bu esa G'arb intellektual an'alarining ajralmas qismi bo'lib qolmoqda. Inson shaxsini transsendent maqsadga yo'naltirilgan mantiqiy modda sifatida ta'riflash orqali u umumiy manfaatning obyektiv haqiqatiga asoslangan ijtimoiy va iqtisodiy tasavvur yaratdi (Hauser 2022, Cariño 2021). Uning xulosalari o'rta asr konteksti va davr biologik nazariyalari ta'sirida shakllangan bo'lsa-da, adolatni global fazilat sifatida ta'kidlashi va Muhabbat Qonuni bilan jonlangan ijtimoiy tartib haqidagi qarashlari chuqur tushunchalarni taqdim etishda davom etmoqda (Cariño 2021, Maktaen va Pujiyono 2025).

Oxir-oqibat, Akvinasning fikrlari inson qadr-qimmatini mustahkam himoya qilish va jamiyatni shunday tashkil etish chaqirig'ini beradi: har bir shaxs butun koinot uyg'unligida o'zining "oxirgi va eng ulug' mukammalligi"ni izlash imkoniga ega bo'lsin (George 2019, Ismailov 2024).

Adabiyotlar

1. Nawracała, Tomasz. "The Position of the General Chapters of the Dominican Brothers Towards the Teaching of St. Thomas Aquinas and the Question of Immaculate Conception." *Verbum Vitae* (2024).
2. Siniscalchi, G. "J. J. MacIntosh, 'The Arguments of Aquinas: A Philosophical View.'" *Philosophy in Review* (2020).
3. Pabjan, T. "The Problem of the Beginning of the World in the Interpretation of Saint Thomas Aquinas." *Paediatrics and Child Health* 10 (2020): 5-15.
4. Bermúdez Vázquez, Manuel. "Reason and Faith: A Conflict through the History of Philosophy." *Cuadernos Isidorianum* (2023).
5. Ismailov, N. "The Problem of Social Justice in the Socio-Political Views of Thomas Aquinas." *Общество: философия, история, культура* (2024).
6. Maktaen, Paskalis Tahu, and Pujiyono Pujiyono. "Paradigm Shift in the Purpose of Punishment Based on Thomas Aquinas' View and the Principle of the Law of Love." *International Journal of Social Science and Human Research* (2025).

7. Steiner, Thomas N. "Prior and Aquinas: propositions and the knowledge of a tensed reality." *International Journal for Philosophy of Religion* 98 (2025): 21-37.
8. Hauser, Christopher M. "St. Thomas Aquinas's Concept of a Person." (2023).
9. Taufik, Muhammad. "FILSAFAT BARAT ERA SKOLASTIK Telaah Kritis Pemikiran Thomas Aquinas." *Jurnal Ilmiah Ilmu Ushuluddin* (2020).
10. Gaine, S. "The Beatific Vision and the Heavenly Mediation of Christ." *TheoLogica: An International Journal for Philosophy of Religion and Philosophical Theology* (2018).
11. Swartz, N., Itumeleng, O., Kumar, R. A., Segokgo, R., Wankie, M., and Jeelabdeen, A. "Does Abortion Take A Human Life? Thomas Aquinas Answers." *Review of European Studies* 5 (2013): 88.
12. Clanton, J., and Kraig Martin. "Aquinas and Scotus on the Metaphysical Foundations of Morality." *Religions* (2019).
13. Zembruski, M. "'Homo non est intellectus'. Aquinas about relation between soul and intellect." *Studia Philosophiae Christianae* (2019).
14. Aquinas, T. "Summa Theologica by St. Thomas Aquinas." (2023).
15. Volek, Peter. "Chápanie identity ľudskej osoby na podklade súčasných interpretov Tomáša Akvinského." (2018).
16. Carino, Jovito V. "The Ethico-Political Theory of Thomas Aquinas and the Revival of Capital Punishment in the Philippines." *Kritike: An Online Journal of Philosophy* (2018).
17. Daum, Anthony. "St. Thomas Aquinas and Fr. Réginald Garrigou-Lagrange on Wonder and the Division of the Sciences." *Studia Gilsoniana* 8 (2019): 249-276.
18. Stanienė, Dalia Marija. "Žinojimo ir tikėjimo santykio aiškinimas Tomo Akviniečio filosofijoje." *Problemos* 29 (2014): 38-46.
19. Nieuwenhove, R. V., and Wawrykow, J. "The Theology of Thomas Aquinas." (2010).
20. Swartz, N., and Jonas, O. "Thomas Aquinas's Metaphysical Discourses on When Human Life Begins." *Review of European Studies* 4 (2012): 157.
21. Nieuwenhove, R. V. "Late Mediaeval Atonement Theologies." (2015).
22. O'Brien, T. C. "Aquinas, Calvin, and Contemporary Protestant Thought: A Critique of Protestant Views on the Thought of Thomas Aquinas by Arvin Vos (review)." *The Thomist: A Speculative Quarterly Review* 52 (2017): 148-152.
23. Sedláček, Tomáš. "Ekonomické myšlení Tomáše Akvinského [Economic thought of Thomas Aquinas]." (2001).
24. Wawrykow, J. "The SCM Press A-Z of Thomas Aquinas." (2005).
25. Weithman, Paul J. "Complementarity and Equality in the Political Thought of Thomas Aquinas." *Theological Studies* 59 (1998): 277-296.
26. Dinneen, F. P. "The linguistic doctrine of Thomas Aquinas and its relevance to modern linguistics." (1961).
27. Roszak, P. "La vida del embrión según santo Tomas de Aquino." (2013).
28. Schoot, H. "Christ, Image of the Father. On the Lasting Importance of the Christology of Thomas Aquinas." *New Blackfriars* (2022).
29. Putra, A. "Analisis Dan Evaluasi Terhadap Pandangan Thomas Aquinas Tentang Gambar Allah." (2020).

30. Njuma, Hendrikus Kota. "Tendensi Natural Manusia ke arah Kebaikan dalam Perspektif Tomas Aquinas." MELINTAS (2022).
31. Stump, Eleonore. "Humility, Courage, Magnanimity: a Thomistic Account." Scientia et Fides (2022).
32. George, Marie. "Is Eco-theologian Thomas Berry a Thomist?" Scientia et Fides (2019).
33. Roszak, P. "Who Is to Blame for the Sinking Ship? Aquinas on Divine Goodness, Evil and Freedom." Bogoslovni vestnik (2022).
34. Carl, Brian T. "Thomas Aquinas on the Proportionate Causes of Living Species." Scientia et Fides 8 (2020): 223-248.
35. O'Grady, P. "Wisdom and methodological diversity in philosophy of religion." Religious Studies 60 (2023): 65-76.
36. Yaakop, M. R., Ali, S. A., Syed Ali, S. A., Nurdin, I., Mustamirah, F., Seman, A. A., Mohamad, A. R., and Razif, M. "The Just War Theory: Accounting Jus Post Bellum." International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences (2020).
37. Gorman, Michael. "Thomas Aquinas and Contemplative Acts." Wrocławski Przegląd Teologiczny (2026).
38. Jenkins, John I. "Good and the Object of Natural Inclinations in St. Thomas Aquinas." Medieval Philosophy and Theology 3 (1993): 62-96.
39. Golmohammadi, Hamed, Kouhi, Tavakol, and Heravi, Aziz Javanpour. "Comparison of Imam Muhammad Ghazali and Thomas Aquinas' Theories on the Ideal Government." Islamic Knowledge and Insight (2024).
40. Dvorská, Petra. "Dispenzace přirozeného zákona u Tomáše Akvinského." (2018).
41. Berkman, John, and Boéré, Robyn. "St. Thomas Aquinas on Impairment, Natural Goods, and Human Flourishing." The National Catholic Bioethics Quarterly (2020).
42. Slováček, Petr. "Unitary and dualistic aspects of anthropology by Thomas Aquinas in relation to a human being as imago dei." Hybris (2020).
43. Cory, David. "Thomas Aquinas on How the Soul Moves the Body." (2020).
44. Carino, Jovito V. "Modernity and the Question of Hope: Some Perspectives through Thomas Aquinas." Kritike: An Online Journal of Philosophy (2021).
45. Carrasquillo, F. R. "La sacra doctrina como ciencia imperfecta quoad nos en Tomás de Aquino: Nuevas reflexiones a partir de algunas ediciones críticas recientes." (2016).
46. Gaine, S. "Thomas Aquinas, the Beatific Vision and the Role of Christ: A Reply to Hans Boersma." TheoLogica: An International Journal for Philosophy of Religion and Philosophical Theology (2018).
47. Roszak, P., and Huzarek, Tomasz. "Seeing God. Thomas Aquinas on Divine Presence in the World." Bogoslovni vestnik (2019).
48. Vadimovich, K. V., Lapshin, Ivan Y., Krasnova, Olga N., Kireenkova, Zoya A., and Prokhorov, Mikhail F. "The Role of Plato and Aristotle in the Formation of Orthodoxy and Catholicism." Mediterranean Journal of Social Sciences 6 (2015): 428.
49. Loveridge, Jordan. "Rhetorical Deliberation, Memory, and Sensation in the Thought of Thomas Aquinas." Philosophy & Rhetoric 50 (2017): 178-200.
50. Aleksandravičius, Povilas. "Religion and Ethics According to Thomas Aquinas." (2008).